

15. *Левицкий Ю.А.* От высказывания – к предложению. От предложения – к высказыванию. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1995. – 196 с.
16. *Леонтьев А.А.* Внутренняя речь и процессы грамматического порождения высказывания // Вопросы порождения речи и обучения языку. – М., 1967.
17. *Лурия А.Р.* Письмо и речь: Нейролингвистические исследования. – М.: Издательский центр „Академия”, 2002. – 352 с.
18. *Максименко С.Д.* Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во „КММ”, 2006. – 240 с.
19. *Пиаже Ж.* Речь и мышление ребенка / Пер. с франц. и англ. - М.: Педагогика - Пресс, 1994. - 528 с.
20. *Російчук Т.А.* Образні компоненти в структурі становлення писемного мовлення дітей: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – К.: Ін-тут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2004. – 17 с.
21. *Чуприкова Н.И.* Возможный механизм перехода от чувственного познания к овлаченному мышлению // Вопр. психологи. – 1978. – № 6. – С. 52 – 65.
22. *Эльконин Д.Б.* Избр. психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 453 с.

2.3. Чи є творчість атрибутом особистості?

(Спроба реалізації діалогічного дискурсу в теоретичних людинознавчих студіях)

Г.О. Балл

Мета цього розділу є подвійною. З одного боку, я хочу просунутись у розумінні категорії творчості та її зв'язку з категорією особистості, а з іншого – випробувати на конкретному прикладі можливість експліцитної діалогічної форми гуманітарного теоретизування. З огляду на притаманні творчому мисленню діалогічні механізми, така форма є психологічно природною, і протягом багатьох століть (в європейській цивілізації – від Античності до Просвітництва) вона була дуже поширеною. На жаль, у наш час до подібної практики вдаються рідко (прекрасний приклад такого «винятку» – біблерівські «діалоги монолога з діалогіком» [5, с. 162 – 206]). Її не схильні заохочувати редактори: мовляв, роздуми й сумніви, шановний авторе, залиште при собі, а в публікації додержуйте, будь ласка, ясної позиції та видайте чіткі результати. Тим часом у цьому (на перший погляд, вельми розумному) заклику сплутано різні речі. Теоретичні тези (й логічні переходи між ними) дійсно мають бути чіткими та ясними. За класичною формулою з передмови Людвіга Вітгенштайна до його «Логіко-філософського трактату», «те, що взагалі може бути сказано, може бути сказано ясно; про те ж, про що сказати неможливо, слід мовчати» [8, с. 3]. І хоч ця максима не є (до речі, згідно з пізнішими працями Вітгенштайна) слушною щодо людських висловлювань взагалі, вона є доречною як вимога до наукового дискурсу (зокрема, й у гуманітарній царині, хоча критерій ясності є тут більшою мірою інтуїтивними, ніж у логіко-математичній та природничій сферах). Отже, повторюю, теоретичні побудови мають бути чіткими та ясними. Але зовсім інша річ – це якість цих побудов, котра, згідно з відомою тезою Альберта Айнштейна, складається із, по-перше, внутрішньої досконалості (яка до чіткості та ясності, за всієї їхньої важливості, не зводиться) і, по-друге, зовнішнього виправдання, тобто відповідності між згаданими побудовами і фрагментами реальності, на достатньо адекватне й повне відображення (або, точніше, моделювання) яких ці побудови претендують. Тож для просування у різнобічно оцінюваній якості теоретичних побудов (моделей, у широкому розумінні [9]) є вельми корисними суперництво і взаємодія – одним словом, діалог позицій, що віддають перевагу різним моделям – із можливою перспективою синтезувати з них досконалішу модель. Це стосується, зокрема, позицій, що належать одному авторові, але в цьому разі бажано, щоб вони зустрічалися не лише у його свідомості,

але і у його дискурсі, інакше кажучи – щоб вони були експліковані (винесені назовні) і щоб вони опрацьовувались при цьому з урахуванням вимог до наукового діалогу [2].

А тепер переходжу до конкретної теми даного розділу.

1. Категорія *творчості* – одна із сутнісних у характеристиці феномену людини. Помилковими є і її недооцінка, намагання схарактеризувати людину, знехтувавши цією її якістю, і трактування творчості як якоїсь самодостатньої сутності, відокремленої від інших якостей людини.

Принципова теза, на якій слід одразу наголосити, полягає в тому, що творчість має розглядатися у контексті *культури*. Не заглиблюючись в аналіз цієї останньої категорії (і відсилаючи читача до статті [3]), наголошу на моментах, які видаються найістотнішими.

Перше. На противагу примітивним тлумаченням, людину вирізняє серед інших живих істот не соціальність як така, а втілювані в різноманітних формах специфічно людські функції – *соціальна пам'ять* і *соціально значуща творчість*. У своїй єдності ці функції (та засоби їх реалізації) саме й утворюють культуру, в найширшому розумінні цього поняття. На жаль, про другу функцію, про те, що *творчість є невід'ємною якістю (атрибутом) культури*, раз у раз забувають (зокрема, й досить компетентні автори). Наприклад, за М. Собуцьким, „культура – це позагенетичний канал *передачі* інформації у світі живого” [18, с. 191] (курсив мій. – Г.Б.). Поза сумнівом, перевагу (в аспекті, який тут цікавить нас) слід віддати визначенню В.С. Стьопіна: „Культура – система таких, що історично розвиваються, надбіологічних програм людської діяльності, поведінки і спілкування, які постають умовами *відтворення і змінювання* соціального життя в усіх його основних проявах” [19, с. 524] (курсив мій. – Г.Б.).

Друге. Культура – в обох своїх вказаних вище функціях – існує на різних рівнях: на *всезагальному* (як культура людства); на *особливих* (як сукупність культур етнічних, а також суперетнічних, субетнічних та виділених за неетнічними критеріями – віковими, гендерними, професійними тощо); на *індивідуальних* (як сукупність особистісних культур). За Е.В. Ільєнковим, „людську особистість є правомірним розглядати як одичне втілення культури, тобто *всезагального в людині*” [13, с. 261]. Можна вважати, що *особистість* – це сформований на природній основі людського організму (і вже внаслідок цього – хоч і не тільки цього – індивідуально своєрідний) автономний (більшою чи меншою мірою) суб'єкт культури.

Із останньою тезою є певною мірою співзвучним визначення особистості за Д.О. Леонт'євим: „... під філософським кутом зору особистість – це здатність людини (або людина, здатна) бути автономним носієм *загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки й діяльності*” [15, с. 10-11] (курсив мій. – Г.Б.). Водночас цій дефініції можна закинути ту саму односторонність, на яку було вказано вище стосовно визначення культури М. Собуцьким: звернувшись до виділених курсивом слів, легко бачити, що визначення Д.О. Леонт'єва безпосередньо віддзеркалює лише одну із двох розглянутих вище сторін людської культури та її втілення в індивіді (особистості), а саме соціальну пам'ять. Другу ж, творчу, сторону культури тут, принаймні явно, не репрезентовано. Тож постає бажання, заради подолання цієї вади, доповнити підхід Д.О. Леонт'єва підходом В.В. Давидова, який підкреслював: „Для мене *особистість – це людина зі значним творчим потенціалом*” [11, с. 71] (виділено в оригіналі. – Г.Б.). Отже, можна зробити висновок, що *творчість є атрибутом* не лише культури, а й *особистості*.

Третє. Відповідно до вказаних вище функцій, у культурі, на її різних рівнях, варто розрізняти дві сторони, що взаємодіють і опосередковують одна одну: *нормативно-репродуктивну* (яку нерідко пов'язують із поняттям *цивілізації*, в одному з його поширених тлумачень) і *діалогічно-творчу*. Звернення тут до поняття діалогу віддзеркалює ту закономірність, що людська творчість завжди здійснюється у просторі культури, а механізмом творчості є взаємодія суб'єктів культури, в ролі яких виступають людські спільноти, особистості, а також функціональні органи всередині спільнот і особистостей;

йдеться про органи, які репрезентують, скажімо, античну культуру в сучасній або „голос” партнера по внутрішньому діалогу – у функціонуванні особистості.

Нагадаю, що, за В.С. Біблером, „єдиною логічною формою творчого мислення може бути лише форма внутрішнього спору” [4, с. 55]. Але, продовжує філософ, „допустити, що в процесі творчого мислення здійснюється неперервний внутрішній діалог, – це значить одночасно допустити, що єдиний суб’єкт міркування виступає як деякий колектив, що розмірковує, деякий «багатомісний суб’єкт», деякий внутрішній мікросоціум” [4, с. 56].

2. Тож є цілком доречним експлікувати внутрішній діалог, який здійснює автор (або, точніше, його „внутрішній мікросоціум”), міркуючи над проблемою творчості. У процесі такого діалогу один із представників цього „мікросоціуму” звертає увагу (зовні це постає здійснюваною автором самокритикою) на відчутні вади аналізу, проведеного в § 1. Зокрема, не дуже переконливим є закид на адресу визначення особистості за Д.О. Леонтьєвим (у зв’язку із браком репрезентації в ньому творчих складових культури).

Звичайно, немає підстав для сумнівів у тезі, за якою однією з головних функцій культури (поряд із соціальною пам’яттю) є *соціально значуща творчість*. Проте, чи можна вважати саме таку творчість притаманною будь-якій особистості?

Тут напрошується негативна відповідь. До загальноприйнятих засад наукового дослідження творчості належить розрізнення (знехтуване, на жаль, в аналізі, здійсненому в § 1) двох її тлумачень, а саме: а) *об’єктивного*, або *соціологічного*, за яким творчою вважається діяльність (у мистецтві, науці, техніці, освіті, інших сферах), котра приносить результати, що об’єктивно є новими й водночас суспільно цінними; б) *суб’єктивного*, або *психологічного*. Це останнє тлумачення констатує наявність творчості, коли результат діяльності й, головне, спосіб його отримання є новими для людини, яка здійснює діяльність, – безвідносно до суспільної цінності й оригінальності (порівняно з наявними надбаннями суспільства) способу й результату, про які йшлося. Саме творчість в останньому розумінні є головним предметом психологічних і педагогічних досліджень творчості (що не виключає, звичайно, звернень до зразків суспільно цінної творчості як до яскравих прикладів творчої, у психологічному сенсі, діяльності).

Пов’яжемо сказане із категорією особистості. Варто погодитись із тим, що творча, у *психологічному* сенсі, активність – як один із напрямів суб’єктної активності [1] – характеризує, більшою або меншою мірою, будь-яку особистість. До речі, саме психологічне трактування творчості мав на увазі у наведеній у розділі 1 цитаті В.В. Давидов. Він фактично стверджував це, розкриваючи педагогічний аспект свого підходу: „Кого ми хочемо випускати зі школи, згідно з нашою системою? Школярів з розвиненим творчим потенціалом, а це значить – *із розвиненою уявою*” [11, с. 71] (виділено в оригіналі. – Г.Б.).

Що ж до творчості у *соціологічному* розумінні, то приписувати її будь-якій особистості видається неправомірним: адже в даному разі перед особистістю постають набагато вищі вимоги. Інша річ, що останні теж є предметом психологічних студій.

Проблемі, що розглядається, приділив чималу увагу один з фундаторів психології особистості О.Ф. Лазурський у своїй концепції трьох „психічних рівнів” – нижчого, середнього й вищого (якісно відмінних один від одного рівнів розвитку особистості). Критерій, за яким розрізняються ці рівні, – це характер пристосування (або, як би ми тепер сказали, – адаптації) останньої у соціальному середовищі. Особистості нижчого рівня відзначаються недостатньою пристосованістю, особистості середнього рівня – загалом успішною. Представники ж вищого рівня – це „люди талановиті, високообдаровані”, які „ще більшою мірою, ніж представники середнього рівня, мають дані, необхідні для того, щоб пристосуватися до середовища, скористатися його вигодами й перевагами і влаштувати собі життя комфортне й матеріально забезпечене” [14, с. 62]. Проте людей, про яких ідеться, таке пристосування не задовольняє; вони намагаються „і само це середовище переробити, змінити згідно із своїми власними потягами й потребами. Іншими словами, тут ми завжди зустрічаємось із більш або менш яскраво вираженим процесом *творчості*, хоч в якій би

сфері вона знаходила вияв – у духовній або матеріальній, в галузі науки, мистецтва або практичного життя і т. п.” [там само] (виділено в оригіналі. – Г.Б.). „Необхідно лише пам’ятати, – додає Лазурський, – що процес творчості, переробка дійсності згідно зі своїми ідеалами й прагненнями ніколи не дається їм задарма, а майже завжди супроводжується напруженою боротьбою й різними прикрощами, духовними або матеріальними” [14, с. 63]. Ясно, що тут йдеться про творчість у соціологічному сенсі, що саме така творчість має шанс змінити не лише стан суб’єкта творчості, а й стан культури соціуму, нарешті, що творчість, про яку йдеться, вимагає від особи не тільки вправності у розв’язуванні творчих задач, що стосуються того чи того предмета діяльності, але й високої розвиненості якостей (мотиваційних, вольових, комунікативних), від яких залежить успішність соціальної взаємодії...

Отже, особистості вищого рівня повною мірою реалізують соціально значущу творчість як функцію культури. Водночас виникає сумнів щодо її реалізації рештою людей. Чи не постають вони лише носіями (нехай автономними) „історично вироблених людством форм поведінки й діяльності”, про які згадував Д.О. Леонтьєв?

Утім, спробую підвести підсумок своїй самокритиці. Він видається невтішним. Адже якщо у характеристику особистості така якість як творчість входить, порівняно з її репрезентованістю у характеристиці культури, в істотно послабленій модифікації – без обов’язкової претензії на соціальну значущість, то чи маємо ми підстави вважати будь-яку особистість індивідуальним втіленням культури у єдності обох її сторін – нормативно-репродуктивної та діалогічно-творчої? І, отже, чи не розсипається накреслена у § 1 теоретична схема, яка здавалася такою стрункою? І чи не слід відмовитись від неї на користь уявлення про дуже нечисленну „психологічну еліту” як про „клуб” рушіїв культури?

3. Проте можливості врятування згаданої схеми не вичерпані. Аби скористатися ними, я продовжу експлікацію внутрішнього діалогу і спробую якоюсь мірою заперечити здійснене у § 2 заперечення (гегелівські поняття тут теж стають у пригоді). Точніше кажучи, я висловлю деякі міркування, які запобігають абсолютизації висновків, зроблених у § 2.

Міркування *перше*. Згадані висновки отримані за допомогою мисленнєвих операцій, що здійснювалися із додержанням правил формальної логіки. Але ці правила є адекватними лише за умови, що кожне з понять, до яких вони застосовуються, залишається тотожним самому собі й чітко відокремленим від інших понять. Чи додержано цієї умови в міркуваннях, що містяться у § 2? Не зовсім. Звернімося до поняття „творчість у соціологічному сенсі”. Виявляється, що його тлумачать по-різному. Іноді його розуміють вельми вузько – як „людську діяльність, яка породжує дещо якісно нове, чого ніколи раніше не було, і має суспільно-історичну цінність” [6, с. 536]. В інших випадках вважають достатніми новизну й цінність для соціуму (суспільства певної країни) у конкретних історичних умовах, ба навіть для якоїсь його підсистеми.

Як виділяти підсистеми соціуму, вирішує дослідник, виходячи із цілей дослідження. Мабуть, можна вважати такою підсистемою підприємство і, відповідно, розглядати як „творчість у соціологічному сенсі” раціоналізаторські пропозиції його працівників, якщо вони є новими й корисними для підприємства – незалежно від того, чи здатні вони претендувати на статус винаходів і патентний захист. Керуючись цією логікою, можна підвести під обговорюване поняття і створення й застосування вчителем (нехай лише в межах свого класу) оригінального методичного прийому, і придуману батьком для своїх дітей цікаву гру (адже родина – то „комірка суспільства”). Та просунемось іще трохи у своєрідному мисленнєвому експерименті. Нехай митець ставить перед собою й так чи інакше розв’язує творчу задачу. Нехай поки що невідомо, чи є отриманий результат „новим і цінним” для соціуму або для мистецького співтовариства. Але якщо він є таким для самого митця, котрий виступав у декількох соціальних ролях (замовника, виконавця, критика – згадаймо О.С. Пушкіна: „Ты сам свой высший суд”), то й тут є певні підстави для констатації

„творчості у соціологічному сенсі”. Водночас така, здавалося, різка межа між цим поняттям і „творчістю у психологічному сенсі” постає розмитою.

Пригоди, до яких потрапляють людинознавчі поняття, є цілком очікуваними: вони впливають із специфіки об'єктів, досліджуваних психологією людини та іншими гуманітарними дисциплінами, – дуже складних, мінливих і суперечливих. Цю специфіку детально дослідив – за допомогою поняття недиз'юнктивності – А.В. Брушлинський [7]. Тож доводиться обережно ставитись до результатів формально-логічних операцій із поняттями, референтами яких є недиз'юнктивні об'єкти.

Міркування *друге*. Положення, висловлені у § 2, базувалися, зокрема, на констатації того, що творчість у соціологічному сенсі яскраво виявляється лише у невеличкій частки особистостей. Та чи може це бути аргументом проти трактування такої творчості як сутнісної властивості особистості? Адже такий аргумент впливає з принципу *емпіричного узагальнення*, правомірність застосування якого у розробці кардинальних проблем людинознавства натрапляє на серйозні сумніви. Коментуючи відомі висловлювання К. Маркса з „Тез про Фейєрбаха”, Е.В. Ільєнков зазначав: „... всезагальні визначення, які виражають сутність роду, – чи то роду людського, чи будь-якого іншого – марно шукати серед тих абстрактно-загальних ознак, які має кожний окремо взятий представник даного роду. Сутність людської природи взагалі можна виявити тільки через науково-критичний аналіз «усієї сукупності», «усього ансамблю» соціально-історичних відношень людини до людини, через конкретне дослідження й розуміння тих закономірностей, у руслі яких дійсно відбувався й відбувається процес народження й еволюції як людського суспільства загалом, так і окремого індивіда” [13, с. 260]. Інакше кажучи, перевагу слід віддати принципу *теоретичного узагальнення*.

Останньому принципу краще відповідає вживання терміна „особистість” для позначення не індивіда з тими чи тими властивостями (щодо яких сперечаються науковці), а системної якості, котра притаманна всім людям (крім немовлят і певних випадків глибокої патології), але може бути виражена різною мірою. „...Особистість, – зазначає Д.О. Леонтьєв, – це не однозначно описувана структура, про яку можна у кожному конкретному випадку точно сказати: вона є або її немає. Радше, особистість – це форма існування людини, яка попервах посідає ледве помітне місце серед інших, примітивніших форм її існування, далі усе більше й більше і, нарешті абсолютно переважає» [15, с. 12].

Звідси у природний спосіб переходжу до *третього* міркування. Різноманітні об'єкти та їхні якості (тим паче коли до їх аналізу залучають категорії „культура”, „особистість”, „творчість”) слід розглядати не лише у статиці, а й у динаміці, не лише у зрілому стані, а й у становленні, починаючи із зародкових форм, у модусі не лише реального, а й можливого. Як писав Л.С. Виготський, „найменший крок у галузі культурного розвитку будь-якої функції вже має своєю підставою розвиток особистості хоча б у суто зародкових формах”; при цьому „розвиток тої чи тої функції завжди є похідним від розвитку особистості в цілому й зумовлюється ним” [10, с. 316]. Спирання на ці положення має спонукати дослідників до вивчення навіть зародкових форм творчості особи, включно із творчістю у соціологічному сенсі, а педагогів – до всілякого стимулювання розвитку творчості їхніх підопічних, із врахуванням того, що „культурний розвиток, як і будь-який інший, підпорядкований своїй закономірності, має свої внутрішні рамки, свої стадії...” [10, с. 303].

Міркування *четверте*. У § 2 неявно ототожнювались поняття: „соціально значуща творчість” (використане при характеристиці функцій культури) і „творчість у соціологічному сенсі”. В обох випадках наголошувалось на новизні й цінності отримуваних результатів для соціуму (чи навіть людства) або якоїсь його підсистеми. Від „творчості у психологічному сенсі” такі властивості результатів не вимагаються. Але слід зважати й на велике опосередковане значення поширення „творчості у психологічному сенсі” для здобуття суспільно цінних творчих результатів – через вправляння у творчій (бодай за психологічним змістом) діяльності, через утвердження відповідної мотивації, нарешті, через формування й

функціонування творчого середовища, роль якого в отриманні досягнень найвищої культурної ваги (зокрема, у становленні й підтримці діяльності геніїв) є загальновідомою.

4. Здається, міркування, викладені у § 3, так би мовити, реабілітують тезу про творчість як атрибут не лише культури, а й особистості – хоч, звичайно, слід визнати, що обґрунтування цієї тези у § 1 було спрощеним, логічно недосконалим, що дало підстави для критичних (чи самокритичних) зауважень, висловлених у § 2.

На завершення – стисло про деякі важливі для характеристики творчості моменти, які б не хотілося обминути.

Перше. Е.В. Ільєнков підкреслював, що індивід реалізує себе як „одиничне втілення культури”, як особистість „самою своєю індивідуальністю” [13, с. 260 – 261]. Але ж індивідуальність обов’язково містить у собі біологічно (та ендopsихічно, тобто через взаємозв’язки компонентів психіки [14]) визначувані складники – хоча до них і не зводиться. Звідси необхідність обов’язкового врахування таких складників у педагогічній підтримці та психологічному супроводі становлення особистості як суб’єкта творчої діяльності [17].

Друге. Освіта має сприяти становленню особистості як суб’єкта творчості не лише у психологічному, а й у соціологічному сенсі (принаймні слід виховувати психологічну готовність до такої творчості). Найповніше це завдання реалізується у „школі діалогу культур” [20]. Та воно все більше усвідомлюється й представниками інших напрямів інноваційної освіти. В одному із своїх останніх виступів В.В. Давидов закликав учителів „втягувати дітей не у вправи, не у повторення того, що було до цього, не в запам’ятання чогось готового, а в міркування про те, чого самі не знаєте і вони не можуть знати” [11, с. 61]. . Водночас учитель, „як уже освічена й розумна людина”, має „спрямовувати пошуки школяра”, надавати їм „культурної, сучасної форми” [11, с. 60].

Третє й останнє. Співвідношення нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих сторін культури та її особистісних утілень не залишається незмінним із плином історичного часу. Попри найгостріші суперечності сучасної епохи, її характерними рисами є підвищення суто матеріальної, економічної значущості другої (діалогічно-творчої) сторони культури та посилення взаємозв’язку першої та другої сторін. Шукаючи змістовну назву для постіндустріального суспільства, яке набирає визначальної ролі у сучасному світі, дослідники охрестили його спочатку „інформаційним”, згодом – „суспільством знань”. Проте й остання назва потребує якщо не перегляду, то принаймні адекватного тлумачення. Річ у тім, що володіти знаннями для успіху в сучасному світі (чи йдеться про особу, про фірму чи про країну) явно замало: є потрібним творче опрацювання й постійне оновлення знань, а для цього, як слушно вказує В.О. Моляко, – „органічне вплітання підготовки до творчої діяльності в процеси навчання, в повсякденне професійне життя” [16, с. 486].

Хоч як би ставитись до політики президента США Джорджа Буша-молодшого, слід віддати належне йому та його радникам, які включили у його останнє звернення до нації слова: „Ми повинні утримувати світове лідерство в сфері людських талантів і креативності” (цит. за [12]). Адже не підлягає сумніву, що без турботи про цю сферу – з боку освітян, урядовців і громадськості – про конкурентоспроможність у сучасному світі (хоч за будь-якого вихідного матеріального багатства) годі й мріяти.

Література

1. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психол. журн. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 7 – 19.
2. Балл Г. Узагальнена модель наукового діалогу // Горизонти образования. – 2003. – № 1. – С. 15 – 23.
3. Балл Г.О. Категорія культури і психологічна наука // Наук. записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 26: У 4 т. – Т. 1. – К.: Главник, 2005. – С. 70 – 75.

4. *Библер В.С.* От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
5. *Библер В.С.* На гранях логики культуры: Книга избранных очерков.– М.: Русское феноменологич. общ-во, 1997. – 440 с.
6. Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.
7. *Брушлинский А.В.* Субъект: мышление, учение, воображение. – М.: Изд-во «Институт практич. психологии»; Воронеж: НПО «Модэк», 1996. – 392 с.
8. *Витгенштейн Л.* Философские работы. Часть I. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с.
9. *Войтко В.І., Балл Г.О.* Узагальнена інтерпретація поняття моделі // Філософська думка. – 1976. – № 1.– С.58 – 64.
10. *Выготский Л.С.* Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
11. *Давыдов В.В.* Последние выступления. – Рига: ПЦ «Эксперимент», 1998. – 88 с.
12. *Загоруйко Ю.* Буш оголосив „ініціативу американської конкурентоспроможності” // Газ. „Дзеркало тижня”. – 2006. – № 12 (591). – С. 12.
13. *Ильенков Э.В.* Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – М.: Политиздат, 1974. – 270 с.
14. *Лазурский А.Ф.* Классификация личностей. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
15. *Леонтьев Д.А.* Очерк психологии личности. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
16. *Моляко В.О.* Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні: 1992 – 2002: Зб. наукових праць до 10-річчя АПН України. – Харків: «ОВС», 2002. – Ч. 1. – С. 481 – 491.
17. *Рибалка В.В.* Психологія розвитку творчої особистості. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
18. *Собуцький М.* До визначення культури (замість післямови) // *Морен Е.* Втрачена парадигма: Природа людини. – К.: КАРМЕ – СІНТО, 1995. – С. 191 – 194.
19. *Стёпин В.С.* Культура // Всемирная энциклопедия. Философия. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 524 – 526.
20. Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Проблемы / Под общ. ред. В.С. Библера. – Кемерово: Алеф, 1993. – 416 с.